

Vanhan kirjasuomen sanakirja

Vanhan kirjasuomen sanakirja. Ensimmäinen osa: A—I. Toimitus: LAHJA-IRENE HELLEMAA, ANJA JUSSILA, ESKO KOIVUSALO (päätoimittaja), RIITTA PALKKI (toimitussihteeri). Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 33. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus — Valtion painatuskeskus, Helsinki 1985.

Viimekeväästä Agricolan päivää juhlisti Vanhan kirjasuomen sanakirjan I osan ilmestyminen. Olin mukana juhliassa, ja nyt on mieluisana tehtävänäni esitellä kirja Virittäjän lukijakunnalle.

Aloitin kirjan syntyhistoriasta. Siinä on kolme tärkeää vuosilukua: 1896, 1956 ja 1985. Ensimmäinen näistä on se vuosi, jolloin E. N. Setälä — silloin 32-vuotias mutta jo joitakin vuosia suomen kielen ja kirjallisuuden professorina ja Kotikielen Seuran esimiehenä toiminut — esitti Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle suunnitelman kolmen sanakirjan toimitamisesta: 1) kansankielen sanakirjan, 2) vanhemman kirjakielen sanakirjan ja 3) nykyisen kirjakielen sanakirjan.

Vanhan kirjakielen sanakirja tuli Setälän esittämään sanakirjaohjelmaan todennäköisesti siitä syystä, että v. 1890 oli valmistunut J. Söderwallin kolmiosainen Ordbok öfver Svenska Medeltids-Språket, jonka Setälä varmasti tunsu, samoin kuin ehkä vastaavat tanskan ja norjan kielen teokset, jotka olivat ilmestyneet 1880-luvulla: O. Kalkarin Ordbog til det

ældre danske Sprog (1300—1700) ja J. Fritznerin Ordbog over det gamle norske Sprog.

Unohtaa ei liioin pidä maisteri F. W. Rothstenin osuutta. Hänen allekirjoittamansa ehdotus esitettiin Suomalaisen Kirjallisuuden Seuralle marraskuussa 1895. Se alkaa seuraavasti: »Tieteen vaatimuksia vastaavan Suomen kielen sanakirjan toimeen saaminen on epäilemättä Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran tärkeimpiä tehtäviä, semmoisen sanakirjan siis, joka kriittisellä tarkkuudella tuo esiin kielessämme todella löytyvät sanat, lauseimat ja puheenparret ja ne omalla kielellämme selittää.» Vähän jäljempänä: »Aika on panna niitä [kansankielen aarteita] talteen ja unhottamasta estää myöskin vanhaa tavaraa. Siitä saakka kuin Lönnrotin sanakirja lisävihkoineen valmistui, on työ tällä alalla ollut melkein kokonaan seisahuksissa –.» (Suomi III: 13 s. 64—65.) Kokouspöytäkirja kertoo taloustoimikunnan kannattaneen maisteri Rothstenin ehdotusta ja seuran päättäneen »hanketta puolestansa hyväksyen, että Kielitieteellinen osakunta ja Kotikielen seura pyydetäisiin yhdessä tarpeellista ohjelmaa laatimaan».

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kokouksesta 12. helmikuuta 1896 tehty pöytäkirja kertoo asian edistyneen hyvin: »Suomalaisen sanakirjatyön ohjelmasta julki luki prof. E. N. Setälä – kirjallisen mietinnön, johon Seura puolestaan yhtyi –» (Suomi III: 13 s. 89). Kuuluisan mie-

tintönsä johdannossa Setälä kirjoittaa mm.: »Suomenkielen sanavarojen mahdollisuutta myöten täydellinen kerääminen ja julkaiseminen on sangen laajaperäinen asia, ja jos tahdotaan tyydyttää sekä tieteen että käytännön vaatimuksia, – – tarvittaisiin kolme eri teosta.» Setälän ohjelma on yksityiskohtainen, mistä näytteeksi seuraava jakso (mts. 92—93):

Vanhemman kirjakielen sanakirjan tulisi sisältää Suomen kirjakielen sanavarasto sen vanhimmista muistomerkeistä alkaen ja loppuen esim. Renvallin sanakirjaan. – – Vanhempi suomalainen kirjallisuus olisi tarkoin läpikäytävä ja erittäin kunkin sanan ensimmäinen esiintyminen merkittävä. Sanat olisivat järjestettävät nykyisen kirjakielen asuun asetettujen hakusanojen mukaan sekä sanojen muodot eri lähteistä osoittavat vanhimmasta nuorimpaan sitteeraamalla esiintymäpaikat. Kukin sanamerkitys ja -muoto olisi valaistava vanhasta kirjallisuudesta otetulla esimerkillä, ja erittäinkin olisivat kaikki puheenparren tapaiset esimerkit vanhemmasta kirjakielestä sanakirjaan otettavat. Sanojen merkitys olisi sanakirjassa selitettävä, paitsi käytäntöesimerkeillä ja kielen omilla sanoilla, myöskin niillä käännöksillä, joita vanhat sanakirjat sisältävät, sekä myöskin niillä vieraskielisillä sanoilla, joita suomalaiset sanat käännöksissä vastaavat.

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran 1896 pitämän kokouksen jälkeen »vanhemman kirjakielen sanakirja» -hanke nukahti Ruususen uneen, ei tosin sikiuneen eikä satavuotiseen, mutta lähes 60-vuotiseen. Syynä oli kahden muun sanakirjan valmistumisen ja valmistamisen tärkeämyys. Nykysuomen sanakirjaa tarvitsivat muutkin kuin tutkijat. Kansankielen sanakirjan aineiden keruuseen taas oli pantava kaikki liikenevät voimat. Vanhan kirjakielen toimittamisella ei ollut kiirettä näihin kahteen muuhun verrattuna, ei ollut kiirettä edes aineiden keruulla, sillä mihinpä vanhan kirjakielen aineslähteet olisivat kadonneet — paitsi ehkä tulen kiitaan. Näin jälkepäin ajatellen oli kai onnellista, ettei aineskokoelmien tekoon

uhrattu 1900-luvun ensi puoliskolla enempiä voimia; kopiointihan oli silloin tehtävä käsin, tarkasti ja hitaasti.

Vanhan kirjakielen sanakirjan puutteesta oltiin kyllä hyvin selvillä. Vuoden 1941 Virittäjään (s. 34) kirjoittaa Martti Rapola: »Kirjasuomen sanaston historian kirjoittamista tuskin voidaan ajatella, ennenkuin on saatu aikaan kirjakielen historiallinen sanakirja, jossa kunkin sanan tulo kirjallisuuteen ja vaiheet siinä esitetään riittävän monipuolisesti. Tällöisen sanakirjan hankkeissa ei ole vielä päästy pitkälle, ehkä ei vielä kannattaisi hankkeistakaan puhua, kun järjestelmällinen aineiston keruukin on yhä aloittamatta.» Rapola lieventää kyllä sanojaan mainitsemalla a) Setälän ja Tunkelon oppilailaan keräyttämät vanhan kirjakielen sanakokoelmat, b) suomen kielen etymologista sanakirjaa varten valmistetun leikkokoelman ja c) yksityiset poimintokoelmat, »joista varsinkin A. V. Koskimiehen vuosikymmenien kuluessa uupumatta keräämät ovat runsaat ja arvokkaat». Tutkimuslaitos Suomen suvun vanhimman kirjakielen kokoelmia oli 1950-luvun alussa jo 83 000 sanalippua. Tämä käy ilmi Y. H. Toivosen Suomen kielen etymologisen sanakirjan I osaan kirjoittamasta alkulauseesta. Kokoelman syntymisestä Toivonen kirjoittaa valloittavan havainnollisesti:

Suomenkielisen kirjallisuuden tärkeimpiä varhaistuotteita oli onneksi – – toimitettu julkisuuteen, joko ensimmäistä kertaa tai – – jäljennöspainoksina. – – Kun kaikkia näitä vielä oli saatavissa, voitiin niistä ryhtyä tavallista leikkely- tai liimailumenetelmää käyttäen poimimaan tärkeimpien niissä esiintyvien sanojen kokoelmaa: tekstit leikeltiin sopivan pituisiin osiin, nämä liimattiin sanalipuille ja hakusanaksi merkittiin leikelmän harvinaiselta (!) tai muuten mielenkiintoiselta tuntuva sana. (SKES I s. VIII.)

Keväällä 1950, muutama vuosi ennen SKES I:n ilmestymistä, oli valtioneuvosto asettanut komitean »laatimaan selvityk-

Kirjallisuutta

sen suomen kieleen, kansanperinteeseen ja alkuperäisesti suomalaisen kirjallisuuden historian aineksiin liittyvistä lähitulevaisuuden keruu-, arkistointi-, tutkimus- ja julkaisusuunnitelmista». Komitean puheenjohtajana oli professori Kustaa Vilkuna, jäseninä professorit Martti Haavio, Martti Rapola ja Eino Jutikkala. Kansanperinnekomitea päiväsi mietintönsä 16. maaliskuuta 1951. Siinä osassa, joka käsittelee vanhan kirjakielen sanakirjan suunnitelmaa (ks. Vir. 1951 s. 202—203), sanotaan mm.:

Kun on voitu luottaa siihen, että suomen kielen kirjallisiin muistomerkkeihin sisältyvää ainesta ei uhkaa välitön häviämisen vaara kuten katoavaan kansankulttuuriin liittyvää kansankieltä, ja kun kielen viljelyn ja vakiinnuttamisen tarve ei vetoa vanhentuneeseen sanavarastoon sillä tavoin kuin siihen, mikä sanastossa yhä elää ja uudistuu, on tämä sanakirjaohjelman kohta jätetty viimeiseksi odottamaan vuoroansa. — — Kuitenkin on myönnettävä, että mainitut lykkäyksen aiheuttaneet syyt ovat sekä ehdollisia että suhteellisia, eikä kansallisen perintemme tutkimus missään tapauksessa voi ajan pitkään tulla toimeen ilman niitä tietoja, joita kätkeytyy vanhan kirjasuomen runsaaseen ja rikkaaseenkin aineistoon. — — Tehtävä ei ole läheskään yhtä suuria esitöitä ja kustannuksia vaativa kuin kansankielen ja nykysuomen sanakirjatyöt, mutta se on joka tapauksessa suoritettava. — — Tällä hetkellä komitea ei kuitenkaan vielä katso olevan aihetta esittää tarkoitukseen määrärahaa.

Siteeraamani jakson viimeisen lauseen kirjoittaminen lienee ollut sellaiselle vanhan kirjasuomen tutkijalle kuin Martti Rapolalle vaikea, joskin välttämätön myönnytys.

Vuoden 1956 tammikuussa alkoi tahtua. Professori Martti Rapola siirsi vanhan kirjasuomen sanakirjatyön uuteen aktiiviseen vaiheeseen esittämällä opetusministeriölle suunnitelman, jonka tärkeimpänä kohtana voitaneen pitää sitä, että hän itse siirtyisi suomen kielen professorin virastaan vanhan kirjasuo-

men sanakirjan päätoimittajaksi. Lainaan hänen vaikuttavasta muistiostaan jakson:

Kun olen parin viime vuosikymmenen aikana suorittanut tutkimustyötä pääasiallisesti kirjasuomen sanaston historian alalla, olen ehkä omakohtaisemmin kuin kukaan muu omassa työssäni kokenut sen suunnattoman ajan ja energian hukan, joka kohtaa tieteenharjoittajaa tällä työskentelykentällä. Hänen on useimmiten kahlattava aivan umpihankea läpi menneiden aikojen kirjallisten tuotteiden löytääkseen kaipaamiaan tietoja (en rohkene sanoa: tarvitsemansa tiedot) ja tavoittaakseen sitten miltei sattumanvaraisesti murun sieltä toisen täältä, samalla kun tärkeätkin voi jäädä hänen tarpomansa uran ulottumattomiin. Mutta on ilmeistä, että täydellisen vanhan kirjasuomen sanakirjan puutteen ovat kiusallisella tavalla kokeneet nekin tutkijat, joiden työn painopiste on kieleemme tutkimuksen muilla aloilla. 1500—1700-lukujen suomenkielisten kirjallisuustuotteiden arvo kieleemme tutkimukselle on asia, jota ei tarvitse todistella, mutta jonka merkitys ehkä vasta kirjakielleemme historiallisen sanakirjan valmistuttua kyetään täysin oivaltamaan.

Vanhan kirjasuomen sanakirjan toteutus pääsi kohta alkamaan. Toimitus — Martti Rapola ja kaksi assistenttia — työskenteli vuodesta 1957 lähtien Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran alaisena, sitten Sanakirjasäätiön vanhan kirjasuomen jaoksena. Säätiön vanhat vuosikertomukset kertovat aineskokoelmien vähittäisestä karttumisesta. V:lta 1958 on tieto, että »aikaisemmin kerätyn sanakokoelman viiteliput on varustettu täydellisin sitaatein». Vuoden 1960 toimintakertomus kertoo sanalippuja olevan 185 000; v. 1966 määrä on noussut 226 200:aan. Samana vuonna ryhdytään kokoelmia täydentämään vasta markkinoille tulleen kopiokoneen avulla. Tällä tavoin saatiin seuraavan viiden vuoden aikana n. 50 000 uutta sanalippua.

Vuonna 1972 tuli akateemikko Martti Rapolan jälkeen Vanhan kirjasuomen sanakirjan päätoimittajaksi aikaisempi toi-

mitussihteeri maisteri Esko Koivusalo. Hän ehti olla päätoimisena päätoimittajana lyhyehkön ajan, sillä jo 1974 hän siirtyi Nykysuomen laitoksen vt. johtajaksi ja 1976 Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen toimistopäälliköksi. VKS:llä ei tämän jälkeen ole ollutkaan päätoimista päätoimittajaa; Koivusalo on johtanut sanakirjan toimittamista päätyönsä ohessa. Vanhan kirjasuomen sanakirja on niin tärkeä sanakirja, että se ansaitsisi kyllä oman päätoimittajan. Toimitusperiaatteista on ollut keskustelemassa ja päättämässä myös toimitusneuvosto, johon ovat kuuluneet professorit Osmo Ikola ja Göran Karlsson sekä päätoimittaja. Kuinka usein toimitusneuvosto on kokoontunut ja mistä se on päättänyt, on jäänyt ainakin minulle epäselväksi.

Vuonna 1972 uusi päätoimittaja Esko Koivusalo esitti perusteellisen ja yksityiskohtaisen muistion VKS:n poimintojen peittävytydestä. Sen seurauksena syntyi mm. Agricolan teosten täydellinen sane-konkordanssi Index Agricolaensis. Aineskokoelmia käytiin täydentämään entistä järkevämmin. — Vuonna 1976 Vanhan kirjasuomen sanakirjan toimitustyö siirtyi Kotimaisten kielten tutkimuskeskukseen.

Vanhan kirjasuomen sanakirjan I osa on Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuista 33:s. Toimitussihteerinä on ollut Riitta Palkki ja muina toimittajina Lahja-Irene Hellemaa ja Anja Jussila. Kuten päätoimittaja selkeissä alkusanaisaan ilmoittaa, ovat lopullisen käsikirjoituksen laatineet maisterit Hellemaa, Jussila ja Palkki. »Varsinainen tekijyys kuuluu heille, päätoimittajan tehtävänä on ollut kiteyttää toimitusperiaatteet ja ratkaista, missä vaiheessa käsikirjoitus jätetään painettavaksi.»

VKS:n I osa käsittää aakkosvälin A—I, yhteensä 918 tiheään painettua kaksipalstaista sivua sana-artikkeleita. Nykysuomen sanakirjan kuusiosaisen painoksen I osa — sama aakkosväli — on 696-sivuisen; tuore VKS näyttäisi olevan melkois-

ta laajempi. Kirjaan tarttuessaan sen pulleammuuden huomaakin. Tällä en tarkoita, että VKS:aa olisi hankala pidellä. Tekstimäärä ei VKS:ssa ole kuitenkaan paljon suurempi kuin NS:ssa, koska palstarivejä on kullakin NS:n sivulla 20 enemmän kuin VKS:n. Laskujeni mukaan teosten kokoero supistuu noin 80:ksi NS:n sivuksi.

Sanakirja perustuu suureen aineistoon. Sen ainespoiminnot alkavat Agricolan ja hänen aikalaistensa teksteistä ja ulottuvat Ruotsin vallan ajan loppuun. Päättymisvuodeksi on ilmoitettu 1810. Toimittajilta saamani tiedon mukaan on Ruotsin vallan ajan suomenkielisen kirjallisuuden pääkokoelmassa noin 330 000 sanalippua. Lisäksi on kaksi suurta saarnakielen erilliskokoelmaa: Sorolaisen 2 200-sivuisesta Postillasta (1621, 1625) tiheällä seulalla sanastetut 65 000 sanalippua ja Juhana Wegeliuksen saarnakokoelmista (1747, 1749) poimitut 82 000 sanalippua. Laki-kielen erilliskokoelmia on samoin kaksi: Martin maanlain 12 000 sanalippua ja ns. lakikielen lipusto, 26 500 sanalippua, johon on yhdistetty Florinuksen kääntämän Kirkkolain sanaliput ja Ruotzin Waldacunnan lain v. 1759 ilmestyneen suomennoksen poiminnot. Pääkokoelman ja erilliskokoelmien yhteinen lippumäärä on 515 500. Toimitusperiaatteita esittelevässä jaksossa (s. VIII) kerrotaan, että Florinuksen sananlaskukokoelmasta (1702), vuoden 1701 virsikirjasta, Gananderin satukirjasta (1784) sekä useista asetusteksteistä ja almanakoista on tehty täydellisyyttä tavoittelevat poiminnot. »Muista lähteistä sanoja on poimittu valikoivasti. Aineistoon on pyritty samaan kaikki käytössä olleet sanat ja niiden eri käyttöyhteydet.»

Lähdeluettelo käsittää sivut XIV—XLIII, siis 30 sivua. Sen teoksista ja käsikirjoituksista ym. teksteistä on 1500-luvulta 14, 1600-luvulta n. 200, 1700-luvulta n. 780 ja 1800-luvulta n. 70. Omana osastonaan ovat aineslähteinä käytetyt asetukset, joita on peräti 17 ½ sivua. Vanhimmat asetukset ovat 1640-luvulta.

1600-luvun puolelta on asetustekstejä 62, 1700-luvulta 487 ja lyhyeltä 1800-luvun jaksolta 40. Eniten asetuksia on ajalta 1740—80, laskujeni mukaan 359. Koska lähdeaineistossa ei ole Agricolaa vanhempia lähteitä, eivät esim. Ojansuun käsittelemät Kallialan seurakunnan keskiaikaiset kirkontilit (v. 1469—1524) ole olleet mukana aineksia poimittaessa.

Lähdeluettelo on pelkkä aineslähteiden luettelo. Siinä ei ole mitään muita teoksia, ei esim. niitä vanhan kirjaruotsin keskeisiä kirjoja, joita toimittajat varmasti ovat käyttäneet vertaillessaan suomennosta alkutekstiin. Tarkoitan esim. seuraavia: Messan på Swensko (1526), Svensk Psalmbok (1567), Thet Nyia Testamentit på Swensko (1526), Swerikes Rijkens Landslagh (1608), Swerikes Rijkens Stadzlagh (1617). Ei ole liioin Biblia Germanicaa eikä Vulgataa.

Odotuksenmukaista, joskin vähän surullista on se, ettei lähdeluettelossa ole vanhan kirjasuomen sanastosta tehtyjä tutkimuksia yhtäkään. Tämä ei välttämättä merkitse sitä, ettei niitä artikkelien kirjoitusvaiheessa olisi käytetty. Olisikin sääli, jolleivät toimittajat olisi hyödyntäneet sellaisia tutkimuksia kuin esim. Harry Strengin väitöskirjaa Nuoremmat ruotsalaiset lainasanat vanhemmassa suomen kirjakielissä tai Göran Karlssonin ja Taimi Metsikön erityisalojen sanastotutkimuksia, saati itsensä päätoimittaja Martti Rapolan sanahistoriallisia tutkielmia, joita on ilmestynyt »esikuvallisesta uurastuksesta kertova määrä niin tässä aikakauslehdessä kuin eräissä muissakin», lainatakseni Veikko Ruoppilan sanoja Virittäjästä 1951. Tekemäni vertailut tuntuvat kyllä osoittavan, ettei ainkaan järjestelmällisesti ole hyödynnetty sitä tietoa, mikä olisi ammennettavissa vaikkapa Strengin kirjasta tai Rapolan tutkimuksista. Jollei VKS:n aineskoelmiin tällaista materiaalia sovi yhdistää, voisi ehkä tehdä toimitustyössä käytettävän aakkosellisen sanatutkimuksen kokoelman, jottei jonkun tutkijan kerran jo löytämä tieto tarpeettomasti jäisi

unohduksiin ja VKS:n lopullinen sana-artikkeli sitä vaille.

Rapolan kirjoituksista olisi VKS:aan saatu *barometri* (Vir. 1941 s. 309), joka nyt puuttuu. Samoin on *huone*-artikkelin lopussa olevasta yhdyssanojen luettelosta jäänyt pois *tekohuone*, jonka vaiheista Rapola kirjoittaa pitkästi (mts. 302). Göran Karlssonin tutkimuksista *dukaattisanan* ensiesiintymävuodeksi tulisi jo 1686; VKS:n aineskokoelmien vanhin tieto on vuoden 1768 asetuksesta. Karlssonilla on myös *evalvaatio* (1776), joka VKS:sta puuttuu. Taimi Metsikön väitöskirjasta paljastuu mm., että *informeerata* esiintyy asetustekstissä jo 1655.

Lähdeviitteet eroavat melkoisesti niiden koeartikkelien viitteistä, joita julkaistiin seitsemisen sivua vuoden 1965 Virittäjässä (s. 437—). VKS:n lopulliset viitteet ovat selkeitä: teoksen kirjoittajan nimestä muodostettu lyhenne on riittävän paljastava, niin että kirjan käyttäjä helposti oivaltaa, kuka kulloinkin on kyseessä. Eriytyisen eleganttia on se, että osa nimistä on jätetty lyhentämättä, esim. Westh, Finno, Martti, Petraeus, Vhael, Forseen. Teoksen nimen korvaa ilmestymis- tai valmistumisvuosi. Vuosiluvun merkitsemistä ehdotti tietääkseni Esko Koivusalo v. 1966. VKS:aan tämä viitejärjestelmä sopii erinomaisesti. Lukija saa suoraan tiedon siitä, miltä ajalta sitaatti on. Seuraavassa joitakin näytteitä viitteistä; sulkeissa olevat ovat koeartikkeleissa käytettyjä, joista onneksi luovuttiin: (EC →) Sor 1614a, (EP I →) Sor 1621, (FC →) Finno 1615b, (FR →) Finno 1583, (M →) Martti, (K →) Koll 1648, (LM →) Lju 1601, (HV →) Hemm 1605, (LPHV →) LPet 1656, (LPE →) LPet 1670, (SallJ →) Salam 1690a, (SpSa →) Spe 1642, (TS →) STS 1775 tai STS 1776, (WP I →) Weg 1747. Ymmärrettävistä syistä vuosiluku puuttuu seuraavista viitteistä: Westh, Finno Cat, Finno Vk, E-teksti, Ups Ek, Ups Kk ja Martti.

Yhtä kirjainta on pidetty riittävänä viitteenä sanakirjoihin: S = Schroderus, F = Florinus, J = Juslenius, G = Ganan-

der. Tulkkisanakirjoihin viitattaessa olisi mielestäni voinut merkitä viitteeseen myös sivun, koska sanoja ei ole järjestetty aakkosittain vaan merkitysryhmittäin. Tämä koskee mm. kaikkia Florinuksen sanakirjan painoksia. Sen 1. painoksen faksimilelaitoksen lopussa tosin on erillinen aakkosellinen sanaluettelo sivunumeroviitteineen, mutta kyllä tulkkisanakirjoihin olisi VKS:ssa saanut olla tarkempi viite kuin esim. pelkkä F. Huomattakoon, että viitteet Gananderin sanakirjaan sisältävät aina myös sivunumeron ja -kirjaimen, esim. G 151d.

Agricolan nimen lyhentäminen A:ksi on paikallaan, varsinkin kun A:ta aina seuraa koottujen teosten osaa tarkoittava roomalainen numero. — Raamatun eri painoksiin viitataan B:llä ja painoksen kertovalla numerolla, esim. B². Viestinä moitteeton on samoin B¹⁻⁴, jota tarvitaan ilmaisemaan, että sitaatti on — käsiteltävän sanan osalta — samanlainen Raamatun neljässä ensimmäisessä painoksessa. Koeartikkeleissa käytettiin merkintää B¹⁴. Ero on pieni mutta parannus melkoinen.

Samasukunimiset erottuvat toisistaan esim. seuraavasti: AAchr, HAchr, SAchr, AFro, CFro, EAFro, EEFro, JAFro, JEFro. Kolme ensimmäistä ovat Achreniuksia, loput Frosteruksia. Tällaisissa tapauksissa viitteet on aakkostettu lähdeuuteluun sukunimen mukaan. Lähdeviitteen etunimeä tai -nimiä tarkoittavista kirjaimista ei pidä välittää; HAchr ei ole H:n kohdalla eikä SAchr S:n, vaan molemmat ovat A:ssa. — Raamatun kirjojen lyhenteet ovat omana luettelonaan ja odotuksenmukaisesti raamatullisessa järjestyksessä. Olisi ehkä ollut paikallaan tehdä näistä aakkosellinenkin luettelo, etenkin kun lyhenteet on supistettu mahdollisimman vähän tilaa vieviksi.

Vanhan kirjasuomen sanakirja on sitaattisanakirja. Siinä on artikkeli jokaisesta aineistoon sisältyvästä sanasta, myös yhdyssanoista ja liitepartikkeleista. Kirjan alussa on käyttäjälle tarpeellisia tietoja toimitusperiaatteista. Niitä on vajaat

kolme sivua; ne olisivat kernaasti saaneet olla vieläkin yksityiskohtaisemmat. Erinomainen asia on se, että lyhyet ja selkeät »tulkintaohjeet» on painettu ensimmäiselle oikeanpuoleiselle sivulle, näkyvästi ja kehyksiin, niin että kukaan ei voi olla niitä huomaamatta. Ohjeet onkin syytä lukea ennen kuin kirjaa alkaa käyttää ja kerrata vielä sitä käyttäessään.

VKS:n I osassa on hakusanoja 10 680. (Määrä voi olla hiukan suurempi; olen laskenut sanat kertaalleen.) Eniten, 47 %, on *h*:lla alkavista sanoista tehtyjä artikkeleita. Seuraavina tulevat *a*-alkuiset, 21 %, *e*-alkuiset, 14 %, ja *i*-alkuiset, 10 %. Vieraskonsonanteilla alkavia on vähän: *f*-alkuisia eniten, 4 %, *b*-, *d*- ja *g*-alkuisia kutakin n. 1 %. *C*-alkuisia sanoja ei koko kirjassa ole enempää kuin kaksi viitehakusanaa (*chefi* ja *cykli*). Tämä johtuu siitä, että vanhan kirjasuomen sanat on hakusanoitettu nykykielen mukaisiksi ja kaikki *ca*-, *co*- ja *cu*-alkuiset löytyvät siten vasta VKS:n II osasta *k*-kirjaimen kohdalla. Tämän toimittajien mielestä varmaan itsestään selvän asian olisi voinut mielestäni mainita s. 224.

Viitehakusanoja on laskujeni mukaan 2 423 eli 23 % kaikista hakusanoista. Sana-artikkeleita on 8 257, noin kolme neljänestä sellaisia, joiden perusrakenne esitellään havainnollisesti tulkintaohjeissa. Mutta kirjan käyttäjä osuu helposti toisenkinrakenteiseen artikkelityyppiin, sellaiseen josta tulkintaohjeet eivät puhu kyllin selvästi. Siitä ilmoitetaan vain: »Myös niistä sanoista, joista on tietoja pelkästään vanhoissa sanakirjoissa, on tehty – – itsenäinen artikkeli.» Kun näitä artikkeleita on niinkin paljon kuin neljäsosa kaikista (yht. 1908), olisi tulkintaohjeissa ollut paikallaan näyte. Ainakin olisi pitänyt mainita se seikka, mikä kerrotaan vasta toimitusperiaatteiden kohdassa »Vanhojen sanakirjojen tiedot», että sanakirjatietoihin perustuvissa artikkeleissa ei ole muuta merkityksenselitystä kuin lähdesanakirjan antama selite. Nämä artikkelit ovat siten jonkinlaisia toisen luokan artikkeleita: vaikka outo hakusana

normaalisti selitetään, selitys puuttuu niistä kokonaan. Tällaisenkin artikkelin hakusana saattaa tietysti olla tuttu nykykielestä, esim. *aironlapa* tai *akkaväki*, mutta paljon useammin hakusana on aivan tuntematon. Kirjan käyttäjää ei silloin voi tyydyttää se vain ruotsiksi tai latinaksi annettu selitys, joka on peräisin siteratusta sanakirjasta. Esimerkiksi sanasta *aalu/va*, *-a* annetaan seuraavat tiedot: »JlisP 1, G 2b *aaluva* telningar som slå up ur nedslagen rågåker, Sav.; lisäksi G *aaluat* Both. erfvingar, som wäxa genom rågen, gröna stånd och ax, progerminationes serotinae; *aaluia kasois pelto åkern erfwde*; ~ Austr. *odelma*.» Toinen esimerkki: »*aartopuu* s. J furca terrae infixa, sustinendae impositae perticae, grenig stör där en stång kan läggias uppå / G 4b grenig stör at upsätta stänger, furca sustinendae impositae perticae.» Seuraavassa pieni luettelo tällaisia selitteettömiä hakusanoja: *aaduttaa, aaluta, aaluvoida, aaluvoittaa, aamia, aamillinen, aana, aapaton, aappa, aaranterä, aarna, aatta, aattua, aaviloida, ahdin, ahin, ahkoilla, ahku, ahmalo, ahmata, ahmuta, ahturi, ahuisa, ahusti, ahvaantua, ahvatta, aineke, ainollinen, aiaristo, aisata, aisto, aivena, aivoisesti, ajakka, ajate, ajinkin, ajouta, ajunlattialuu, ajunrako, akkunalaari, akutin, alakuono, alakuonoinen, alento, aljentua, aluksenlyöjä, alusto, ammujaainen, ange, angettaa, anhiton, anike, ankain, ankerjainen.* Kirjan käyttäjää ei voitane velvoittaa tällaisten tapausten kohdalla etsimään käsiinsä ruotsalais-suomalaisista tai latinalais-suomalaisista sanakirjaa — pienistä sanakirjoista ei paljoa apua olisikaan. On tietysti totta, etteivät sellaiset sanat, joista VKS:n aineskokoelmiin ei ole löytynyt muita esiintymätietoja kuin sanakirjojen tiedot, ole voineet olla vanhassa kirjasuomessa ainakaan yleisiä. Myönnettävä on sekin, että selitteen kääntäminen ruotsista tai latinasta olisi lisännyt ja hidastanut toimittajien työtä. Mutta kun sentään kysymyksessä on vanhan kirjasuomen sanakirja, jonka lukijakunnan pääosa on suomenkielinen, voisi *hytyrisepän* selityksenä olla

hatuntekijä eikä vain pileorum opifex, hattmakare, ja *isohiirikin* voisi olla rotta eikä vain råtta.

Oheiseen taulukkoon olen laskenut lukumäärätietoja eri artikkelityypeistä. Sarakkeessa 1 on alkukirjaimittain laskettuna kaikkien päähakusanojen määrät, sarakkeessa 2 viitehakusanojen määrät ja sarakkeessa 3 näiden erotus. Sarakkeessa 4 on niiden artikkelien määrät, joista on pelkästään sanakirjatietoja. Niiden prosenttinen osuus on laskettu 3. sarakkeen määristä. Prosenttiluvuista paljastuu sellaisia kirjaimittaisia eroja, joille on vaikea keksiä selitystä. Miksi *h*-alkuisista sanoista laadittujen artikkelien joukossa on peräti 27 % sellaisia, joista on vain sanakirjojen antamia tietoja, kun esim. *e*:llä alkavissa artikkeleissa vastaava osuus on vain 10 %? Sarakkeessa 5 on niiden sanojen määrä, joista on kirjoitettu muitakin kuin sanakirjatietoja sisältävä artikkeli. Tällaisia sana-artikkeleita on VKS I:ssä yhteensä 6 349. Vieressä olevat prosentit osuudet on laskettu hakusanojen kokonaismäärästä.

Merkityksen selite on jätetty pois tavallistakin artikkelista, jos merkityksiä on vain yksi ja »jos sana on täysin yksiselitteinen ja sen merkitys on sama kuin nykykielessä» (s. IX). Tällaiset sanakirjan kallista tilaa säästävät ratkaisut ovat tietysti viisaita. Jos taas merkityksiä on useita, on pakko selittää ne kaikki, sekin tai nekin, jotka ovat yleisimmät ja nykykielen tuntemat. Olisikohan tällaisessa tapauksessa mahdotonta yksinkertaistaa merkityksen selite samaksi kuin hakusana? Vaikka VKS on suomalais-suomalainen sanakirja, se ei kuitenkaan ole samassa mielessä yksikielinen kuin esim. Nyky-suomen sanakirja. Siksi vanhan kirjasuomen sanan voisi selittää nykykielen sanalla, vaikka hakusana ja selite olisivat identtiset. Näinhän on tehty Karjalan kielen sanakirjassa. Aikaa, vaivaa ja mielikuvitustakin säästyisi, jos ei tarvitsisi sommitella sanakirjakielen kiemuraisia merkityksenselityksiä, joita lukiessaan tun-

TAULUKKO 1. Vanhan kirjasuomen sanakirjan hakusanat ja sana-artikkelit.

Alku- kirjain	1 Sanoja yht.	2 Näistä viitehaku- sanoja	3 Jäännös	4 Sanoja, joista sanakirjatietoja		5 Jäännös		6 Agricolan sanoja	
				N	%	N	%	N	%
A	2 221	447	1 774	250	14	1 524	69	352	23
B	266	161	105	11	11	94	35	8	9
C	2	2	—	—	—	—	—	—	—
D	174	89	85	3	4	82	47	2	2
E	1 461	293	1 168	115	10	1 053	72	291	28
F	454	143	311	108	35	203	45	22	11
G	230	112	118	2	2	116	50	15	13
H	4 773	912	3 861	1 265	27	2 596	54	509	21
I	1 099	264	835	154	14	681	62	156	23
Yht.	10 680	2 423	8 257	1 908	23	6 349	59	1 355	21

Taulukon kuudenteen sarakkeeseen on merkitty niiden artikkelien määrät, joissa on Agricolalta saatuja sitaatteja. Näiden yhteismäärä on 1 355. Kun Vanhan kirjasuomen sanakirjan I osan voi arvella sisältävän keskimäärin kuudennen osan Agricolan sanavaroista — sanakirjastahan tulee 6-osainen —, on luku 1 355 kerrottava 6:lla, jotta saataisiin Agricolan sanojen jonkinlainen arvio. Täksi saadaan 8 130, mikä on suurempi kuin Martti Rapolan esittämä ja yleisesti tunnettu 6 250; ero johtuu ainakin osin VKS:n hakusanoitusperiaatteista. Sitä, miten Rapola on omaan lukuunsa päätenyt, en tiedä.

tee toimittajia kohtaan sekä myötätuntoa että kunnioitusta. Siis esim. *askel* s. askel (ei: jalan tai jalkojen siirtoliike tai -vaihe kävelyssä, juoksussa); *aueta* v. aueta (ei: avautua, mennä auki sulkeuk-sista); *avata* v. avata (ei: saattaa auki, au-kaista jokin kiinni, suljettuna oleva); *haista* v. haista (ei: lemuta, tuoksua); *herättää* v. herättää (ei: havahduttaa unesta); *hetki* s. hetki (ei: kestoltaan epätäsmällinen joko lyhyt tai pitempi ajanjakso). Tarkemmat selitteet annettaisiin vasta, jos ne olisivat tarpeen, esim. *aueta* v. päästä auki siteestä; *kirvota*; *puhjeta*, *revetä*, *tulla avoimemmaksi*; *olla avoinna*, *levitä nähtäväksi*, *tarjoutua*, *vapautua*, *tulla saataville*; *avata* v. päästää auki siteestä, *kirvoittaa*; *puhkaista*, *leikata auki*; *rikkoa* esim. *maan pinta*; *puhdistaa*, *raivata* (kulkuväylä); *poistaa peite*, *kate*, *paljastaa*; *hetki* s. tietty ajankohta; *tunti*. Siteeraamani tarkat selitteet osoittavat mielestäni hyvin sen, kuinka huolellista ja tarkasti analysoivaa työtä toimittajat ovat tehneet. Kaikesta voi huomata, miten hyvin toimittajat ymmärtävät vanhaa kirjasuomea. Tällaiseen sanakirjatyöhön ei

kukaan pystyisikään, jollei kieli, jota artikkeleissa kuvataan, olisi vuosien varrella tullut tutuksi ja rakkaaksi.

VKS:n esimerkistö on tietenkin kirjan tärkein anti. Esimerkkien uskoisi houkuttelevan kirjaa lukemaan paljon muitakin kuin kirjasuomen tutkijoita. Sitaatit ovat nähdäkseni sopivan mittaisia; niiden ensisijaisena tarkoituksenaahan on valaista jonkin sanan jotakin merkitystä. Vähemmän huomiota toimittajilta on riittänyt esimerkiksi sanojen syntaktiselle käytölle. Tämä käy ilmi selvästi *antaa*-artikkelin 5. merkitysryhmästä ('sallia, suoda, antaa mahdollisuus; myöntää; antaa es-tämättä tapahtua'). Siinä on vain yksi sel-lainen sitaatti (Agricolalta), jossa infinitiivirakenteen subjekti on akkusatiivissa: *A III 362 Sine annat Lectet Laxoissa yles-cohuua*. Kuten Ojansuu jo v. 1909 ilmestyneessä tutkimuksessa Mikael Agricolan kielestä (s. 126) on sanonut, Agricola käyttää sallimista merkitsevän *antaa*-verbin yhteydessä myöntölauseissa akkusatiivia, esim. *ia annoit Heiet menne; andoi*

caiki Pacanat waelda heiden omisa Teisens; hen annoi Metzecanat tulla. Tämän kiintoisan kehitysvaiheen olisi suonut tulevan jollakin tavoin ilmi VKS:n *antaa*-artikkelista. Nyt saattaa lukija helposti ohittaa ainoan tämäntyypin esimerkin. Lisäksi Agricolan sitaatin jäljessä oleva raamatunlaitosten sitaatti (B¹⁻⁴ Ps 104:10) on keskeltä katkaistu (*annat – – cuohua*), niin että lukija ei voi tietää, onko Agricolan *Lectet* pysynyt tässä asussa vai onko sen tilalle jossakin Raamatun laitoksessa tulut monikon genetiivi.

Suuren kiitoksen VKS:n toimittajat joka tapauksessa ansaitsevat siitä, että he ovat hyödyntäneet aineskokoelmiaan monipuolisesti. Tästä saa selvän kuvan silmäilemällä mitä tahansa laajoista sana-artikkeleista. Otan esimerkeiksi artikkelit *ihme* ja *hävitä*. Kaikissa kirjan artikkeleissa on käytetty sitä tapaa, että sitaatit vanhan kirjasuomen aikaisista sanakirjoista esitetään artikkelin alussa, jos sanalla on enemmän kuin yksi merkitys. *Ihme*-artikkelissa on sanakirjatiedot Schroderuksen, Jusleniuksen (mukana Porthanin ja Kreanderin lisäykset) ja Gananderin leksikoista. Sitten on esimerkistöä seuraavista lähteistä valaisemassa ensimmäistä merkitysryhmää ('jumalallinen tunnusteko, ihmettyö; ylikuonnollinen tapahtuma, asia tai ilmiö'): Agricola I, II, III, Raamatun neljä ensimmäistä laitosta, Finnon, Hemmingin ja vuoden 1701 virsikirjat, Sorolaisen postilla, Salamniuksen Ilo-Laulu Jesuxesta, Arndtin Paradisin Yrti-Tarha, Wegeliuksen postilla, Abr. Achreniuksen Jumalan Lasten Hengellinen Ajan-Tieto ja Simon Achreniuksen Uudet Hengelliset runot. Toinen merkitysryhmä ('ihmetystä herättävä, hämmästyttävä, erikoinen asia tai ilmiö, kummallisuus') tuo esimerkistöä myös Westhin koodeksista, Olavi Suomalaisen Walituskirjeestä (1611), Martiniuksen kieliopista, Johannes Kekoniuksen runosta, Florinuksen sananlaskukirjasta, Gananderin satukirjasta ja Eläinden Tauti-Kirjasta sekä vuoden 1796 almanakasta. Kolmas merkitysryhmä jakautuu a- ja b-osaan. Merkitys 'ihmetys,

hämmästyminen' esiintyy ensimmäisen kerran Hemmingin virsikirjassa. Ei Agricola eikä Biblia I käytä *ihme*-sanaa tässä merkityksessä. Esimerkistöä on sen sijaan Sorolaisen ja Wegeliuksen postilloista, Daniel Godeniukselta (1774), vuoden 1782 almanakasta ja Frosteruksen Hyödyllisestä Huwituksesta. — *Hävetä*-verbin merkitysten ykkösryhmään on koottu sitaatteja, joissa verbi merkitsee 'lakata olemasta, kuolla, tuhoutua, kukistua; kuihtua, rappeutua'. Agricolan ja Raamatun eri laitosten jälkeen seuraa Florinuksen sananlaskukirja, eräs asetus v:lta 1734, saman vuoden Ruotsin valtakunnan lain suomennokset vuosilta 1738 ja 1759 ja almanakka v:lta 1766. Sen sijaan toinen merkitysryhmä, 'menettää omaisuutensa, köyhtyä; menettää peli, kärsiä tappio', on sitaateista päätellen nuorempi ja harvinaisempi. Tietoja on 1700-luvun alusta ja puolivälistä, lähteinä virsikirja ja Florinuksen sananlaskut, eräs asetusteksti ja vielä Calamniuksen Suru Runot.

Kun artikkeli on lyhyt, esim. *haastella*, löytää lukija eri merkitysryhmien numerot vaivatta, vaikka ne eivät alkaisikaan omilta riveiltään. Jos esimerkistöä on runsaasti, aloitetaan roomalaisilla tai arabialaisilla numeroilla merkityt ryhmät kukin omalta riviltään, mitä vielä sisennys selventää. Laaja artikkeli käy täten helpommaksi hahmottaa. Joskus ovat alaryhmätkin laajoja; tällöin olisi suonut, että sisennystä ja omalta riviltä aloittamista olisi käytetty niidenkin erottamiseksi toisistaan. Kun alaryhmän alussa on vain puolilihava pikku b tai c, ei ole helppoa keskeltä riviä huomata uuden alaryhmän alkua. Yhtä kirjainta, vaikka se olisikin puolilihava, ei silmä helposti poimi tekstin keskeltä, varsinkaan kun tavallinenkin teksti on aika tummaa.

Martti Rapola oli erityisen kiinnostunut sanojemme ensiesiintymistä: »Kirjakielen historiallisessa sanakirjassa kuvittelen ensiesiintymien toteamisilla olevan tärkeän sijan. Välttämättömiä ne ovat varsinkin

elinkelpoisten uudisepitelmiä suhteen. Ennen kuin koko vanhin kirjakieli on sanastettu, jäävät useimmat ensiesiintymien *toteamukset kuitenkin väliaikaisiksi* – –» (Vir. 1941 s. 35). Vanhan kirjasuomen sanakirja toimii Rapolan toivomalla tavalla. Se antaa tietoja ensiesiintymistä nopeasti ja helposti, koska sitaatit ovat aina aikajärjestyksessä. Jos sana käsiteltävässä merkityksessä esiintyy Agricolan teoksissa, esimerkit osoittavat sen heti alussa. Ja kun vaikkapa artikkelissa *haitata* annetaan transitiivisesta merkityksestä 'tehdä haittaa, vaikeuttaa, häiritä, ehkäistä' ensimmäiseksi sitaatit, joiden lähdeviitteinä on Weg 1747 ja RWL 1759, voimme päätellä toisaalta, ettei sanaa ilmeisesti vielä 1600-luvulla käytetty, ja toisaalta, että 1700-luvun puolivälissä sitä käytetään sekä saarna- että lakikielessä. Saman verbin intransitiivista merkitystä 'olla haitaksi, pahaksi, vahingoksi' esitellään kakkoskohdassa. Tämä esimerkistö on hiukan vanhempaa: ensimmäisenä on sitaatti, joka on peräisin 1700-luvun alusta (Tud 1703). Toinen tapaus: *Haastaa*-verbin esimerkistö on jaettu viiteen ryhmään, näistä 3:s ja 4:s vielä a- ja b-ryhmäksi. Merkitykset 1 ('kieltää'), 2 ('kehottaa; käskää, vaatia'), 3 a ('uhata; uhmata') ja 3 b ('kerskua, mahtailua') ovat kaikki niin vanhoja, että sitaatteja on Agricolan teksteistä lähtien. Kiintoisaa on se, että 'kerskumista, mahtailusta' tarkoittava *haastaa*-verbi esiintyy vain Agricolalla ja Biblia I:ssä; Raamatun toisesta laitoksesta lähtien verbin tilalla on (*ylös*)*paisua* tai *kerskata*. Sama muutos ilmenee myös johdoksesta *haasto*. Sekin esiintyy vain ensimmäisessä Raamatun laitoksessa merkityksessä 'pöyhkeys, mahtailu'; toisessa, kolmannessa ja neljännessä on tilalla *ylpeys*. *Haastaa*-verbiä ei vielä Agricola eikä kukaan muukaan 1500-luvun kirjoittajista käyttänyt merkityksessä 'kutsua vaatien tekemään jotakin'. Vanhin sitaatti on Hemmingin virsikirjasta (1605), ja tämän merkityksen tuntevat myös B I ja Speitzin Sota-artikkelien suomennos (1642). Lakikielen terminä merkityksessä

'kutsua vastaajaksi, todistajaksi oikeuteen' *haastaa* samoin kuin johdos *haasto* ovat ensi kerran Forseenin lainsuomenoksen käsikirjoituksessa v. 1738.

VKS:n suurenmoisiin ja erityisen kiitoksen ansaitseviin puoliin kuuluvat tekstivertailut. Jo tulkintaohjeissa ilmoitetaan, että »Agricolan teosten ja eri raamatunpainosten vastaavia kohtia on esitelty rinnan siten, että vaihtelu käy ilmi». Toimitusperiaatteiden esittelyssä vertailuja selostetaan tarkemmin, syystä kyllä, sillä kyseessä on normaalista sanakirjatyöstä poikkeava tutkimustyö, jonka tuloksista jokainen kirjan käyttäjä pääsee vaivattomasti nauttimaan. Kuten s. X sanotaan, toistuvat lähteissä useasti samat tekstit, esim. Raamatun tekstit, lakitekstit, virret ja kirkkokäsikirjojen tekstit. Toimittajat ovat nähneet sellaisen vaivan, että ovat verranneet Agricolan teosten raamatunkohdat vuosien 1642, 1685, 1758 ja 1776 raamatunlaitoksiin. Huomattakoon vertailua vaikeuttanut seikka: Agricolalla ei ole jakeiden numerointia eikä läheskään aina edes jaejakoa. Lisäksi on verrattu kunkin raamatunlaitoksen sitaatit muiden laitosten vastaaviin kohtiin sekä lisäksi ajallisesti taaksepäin Agricolan teoksiin. Vertailua on myös Agricolan kahdesti kääntämien raamatunkohtien suomennoksesta toiseen. Muidenkin lähteiden, esim. saarnakokoelmien, raamatunsitaatit on verrattu raamatunsuomennoksiin. Runsa tekstien vertailu vähentää tuntuvasti sitä haittaa, ettei vuoden 1642 Raamatusta ole ollut käytettävissä tiheään sanastettua erilliskokoelmaa. Index Bibliaensis toivottavasti joskus saadaan.

Samanlaista vertailua on tehty myös virsikirjoja siteerattaessa. Huomatakseni varsinkin Finnon, Hemmingin ja vuoden 1701 virsikirjan vertailuesimerkkejä on runsaasti. Hemmingin virsikirjassahan on mukana kaikki Finnon virret. Vertailua Elimaueksen virsikirjaan ei ehkä ole tehty yhtä järjestelmällisesti. En liioin ole pääsyt selville siitä, ovatko vertailun kohteena olleet ne Westhin koodeksin virret,

jotka ovat myös Agricolan rukouskirjassa. Mitä kaikkea vertailtavaksi on otettu, olisi ehkä ollut paikallaan selittää virsikirjojen ja käsikirjojen osalta vähän yksityiskohtaisemmin.

Lainsuomennoksia ilmoitetaan vertailun seuraavasti: Martin, Ljungon ja Kollaniuksen maanlainsuomennoksia sekä Ljungon ja Kollaniuksen kaupunginlainsuomennoksia. Kolmea Ruotsin valtakunnan lain käännöstä (1738, 1759 ja 1808) on niin ikään verrattu toisiinsa.

Vertailtavien tekstien siteerauksessa on noudatettu seuraavia periaatteita: 1) »Jos vertailtavien tekstien käsiteltävä kohta on ollut samanlainen tai vain *ortografiassa tai pääteaineksessa* [kursivointi minun] on pieniä eroja, vertailulähteet on vain lueteltu sulkeissa lähdemerkinnän jäljessä.» 2) »Jos erot ovat olleet suurempia, poikkeavat muodot ja lauserakenteet on pantu sulkeisiin esimerkin perään.» Kirjan käyttäjän on syytä huomata, että samanlaisuutta vaaditaan »käsiteltävältä kohdalta», mikä yleensä tarkoittaa käsiteltävää sanaa, ei missään tapauksessa koko sitaattia.

Seuraavaksi mainitsen joitakin näytteitä siitä, miten vertailut sana-artikkeleissa esitetään. Otan esimerkiksi artikkelit *eripuraisuus* ja *eripuraus*. Edellisessä on aluksi sitaatti Agricolan Uuden testamentin sivulta 480. Kun lähdeviitteen jäljessä on sulkeissa B¹⁻⁴, tiedämme, että käsiteltävä sana on neljässä raamatunlaitoksessa samanlainen kuin Agricolan tekstissä. Sitautti on seuraava: »mine cwlen, Ette eripwraisudhet ouat teiden seasan». Kun tätä Agricolan käännöstä vertaa Biblia I:n vastaavaan kohtaan (1. Kor. 11: 18) »minä cuulen eripuraisudet olewan teidän seasan», huomaa melkoisia eroja, joskin itse käsiteltävän sanan erot ovat vain ortografisia. *Eripuraisuus*-artikkelin sitaattit jatkuvat kronologisessa järjestyksessä. Finno 1583, Lju 1609 (vertailuparina Koll 1648), Eli 1610 (sama vertailupari), Sor 1621, B¹⁻⁴. Kun Raamatusta siteerataan sellaista kohtaa, joka esiintyy Agricolalla, esitetään Agricolan ratkaisu vertailupari-

na. Siten Raamatusta on koko sitaatti (Lk. 12: 51) »Luulettaco että minä tulin rauha lähettämän maan päälle? En, sanon minä: mutta eripuraisuutta», mutta Agricolalta vain sana *eroitust*. Tämä riittää, koska tarkoitus on ilmaista, että Agricola ei ole tässä kohtaa käyttänyt sanaa *eripuraisuus* vaan sanaa *eroitus*. Seuraavassa Raamatun sitaatissa (Gl. 5: 20) olevan *eripuraisuus*-sanan sijasta Agricolalla (II 529) on *Eripuraisus*. Raamatunsitaattien jälkeen siirrytään lainsuomennoksiin: Koll 1648 168 »pitä Lautamiesten tietämän, tulico se [väkivallanteko] muusta eripuraisudhesta heidhän wälillensä taicka eij». Sitauttia seuraa sulkeissa kaksi vertailuparia, Martilta *mwta syytä* ja Ljungolta *rijta*. Kyllähän lukijalle tästä selviää, että se kohta lausetta, joka Kollaniuksella kuuluu »muusta eripuraisudhesta», ei Martilla eikä Ljungolla sisällä sanaa *eripuraisuus* eikä sen tapaistakaan, mutta minkälainen on lauserakenteeltaan Martin tai Ljungon ratkaisu, jää arveluksi. Vertailuesimerkeistä ei pidäkään erehtyä tekemään syntaksia koskevia päätelmiä. Seuraavana vertailuparina on Augsburgin uskontunnustuksen kaksi suomennosvarianttia: Raumannuksen (1651) ja Florinuksen (1693). Vanhempi on koko lauseen mittainen: »Herran Ehtolisest on ollut suuret eripuraisudet ja torat»; Florinuksen sitaatti on pelkkä sana *rijdat*. Koska käsiteltävä sana on *eripuraisuus*, tarkoittaa Florinuksen *rijdat*, että se korvaa juuri sanan *eripuraisudet* eikä sanaa *torat*, joka on lähempänä. Florinuksen kirkkolainsuomennoksen sitaatille ei vertailuparia ole esittää; sitä ei kukaan muu kääntänyt. Mutta vuoden 1701 virsikirjan sitaatti »Eripuraisudet tuowat torat» saa vertailuparin Hemmingin virsikirjan 2. painoksesta, jossa *eripuraisudet*-sanaa vastaa *eripurauzet*. Sitten seuraa järjestyksessä Ruotsin valtakunnan lain Forseenin käsikirjoitussuomennos, jonka odotuksenmukaisia vertailupareja ovat RWL 1759 ja RWL 1808. Koska lähdeviitteet kahteen jälkimmäiseen ovat heti ensimmäisen lähdeviitteen perässä, lukija

ymmärtää, että suomennosteksti on — ainakin siltä osin kuin kyseessä on sana *eripuraisuus* — kaikissa kolmessa yhdenmukainen.

Vertailuissa olisi joskus ollut tarpeen siteerata hiukan pitempiä jaksoja. Esim. *aha*-artikkelissa on Agricolaalta ja ensimmäisestä Raamatusta sitaatti, jossa on mukana interjektio *aha*. Kolmesta seuraavasta raamatunlaitoksesta *aha* on jätetty pois. Tämä on ilmaistu VKS:ssa seuraavasti: »A III 638 (B¹ Joel 3:4) waj tadhattaco te minun cansan haastella? Aha, Haastelet te minua (B²⁻⁴ jos).» Lukijaa olisi auttanut, jos B²⁻⁴:sta olisi lainattu se koko lause, josta *aha* on jätetty pois. Toinen mahdollisuus olisi ollut se, että olisi merkitty vaikkapa: (B²⁻⁴ *aha* poistettu). — Toinen esimerkki: Kun *että*-konjunktion finaalista käyttöä havainnollistetaan Agricolan sitaatilla »tuli Jesus Galileast Jordaniin Johannesen tyge, että hen castetajijn henelde», on sulkeissa annettu raamatunlaitoksista vain sanan mittainen vertailupari: B¹⁻⁴ MT 3:13 *castetta*. Kyseessä on passiivin 1. infinitiivi; sen outouden vuoksi lukija helposti tulkitseekin sanan *kaste*-sanana partitiiviksi ja on ymmällään. Vertailuparin sitaatti olisi kernaasti saanut olla pitempi.

Sitaatteja supistettaessa on alkuperäinen sivulause saattanut muuttua päälauseeksi. Vanhan kirjasuomen syntaksin, vaikkapa sanajärjestyksen, tutkija tuskin kuitenkaan erehtyy tekemään päätelmiä sitaateista, joiden tarkoitus on valaista jonkin sanan merkitystä ja käyttöä.

Vanhan kirjasuomen tutkijan apuna ovat paikoin myös lähdetekstit. Niiden mukaan on ratkaissut se, onko vieras-kielinen teksti »ratkaisevasti selventänyt sanan käyttöä». Raamatun tekstien lähteinä ovat Biblia Germanica (1545), The Nya Testamentit (1526) ja ensimmäinen ruotsinkielinen kokoraamattu (1541) sekä Vulgata. — Myös laki- ja asetustekstien selvennyksessä on voitu siteerata alkutekstejä, esim. Konung Christoffers Landslagia, Konung Magnus Erikssons

Stadslagia, Sweriges Rikes Lagia ja Kyriokio-Lagia ja Ordningia.

Suuria ilonaiheita VKS:ssa on sitaattien virheettömyys. Tämän kirjan luotettavuus on ainutlaatuista. Olen tarkastanut runsaat 200 sitaattia ja löytänyt kolme virhettä. Ensinnäkin *ankkuri*-artikkelissa on kuvallisen käytön ensimmäisessä Agricolan-sitaatissa väärä sivunumero, po. 715. Toiseksi sivun 33 lopusta puuttuu hakusana *ainoinen*. Kolmanneksi: s. 502 s.v. *hammastauti* on Florinuksen latinanoksesta pudonnut kirjain *m*, po. *dolor dentium*. Nämä ovat vähäpätöisyyksiä, ja toimituskunta ansaitseekin tarkkuudestaan parhaat kiitokset. Artikkelien kirjoitusvaihe on jo ilmeisesti ollut huolellista. Virheitä ei ole sitaatteja kopioitaessa näköjään siirtynyt nimeksikään käsikirjoitukseen, koska ne on pystytty korjausluvussa tyystin eliminoimaan. Tarkistustyössä ja korjausluvussa on erityistä kuuluisuutta saavuttanut Marja-Liisa Lamminsalo. Tähän kirjaan voi todella luottaa; käyttäjän ei tarvitse hakeutua alkulähteille — eikä hän kovin helposti voiskaan. Meillä on nyt yksissä kansissa käyttökelpoinen VKS:n aineskokoelmia kuvastava aakkosten alkupään sitaattivalikoima tarkkoine lähdeviitteineen.

Vielä huomioita VKS:n artikkelitekniikasta ja artikkelien rakenteesta. Hakusanaa seuraa lyhenne, joka kertoo minkä sanaluokan sana on esiteltävänä. Turhaa tietoa ei ole tämäkään. Esimerkiksi artikkelissa *aurinkoinen* paljastaa sanaluokkaa merkitsevä s. (= substantiivi), että vanha kirjasuomi ei käytä tätä sanaa adjektiivina niin kuin nyky-suomi. Samoin on *huorintekijä* merkitty vain substantiiviksi. Toisaalta *huorallinen*-artikkelissa annetaan Agricolan *horalinen suku* -ilmauksen vastineeksi Raamatun *huorintekijä sucu*; tässä on tekijännimijohdos selvästi adjektiivina. Pitäisikö lisätä *a*?

Artikkelien lopussa olevissa yhdyssanaluetteloissa on onnistuneesti jätetty yhteinen perusosa lyhentämättä. Tällaiset si-

nänsä mitättömiltä tuntuvat pikku ratkaisut helpottavat kirjan käyttöä arvaamatoman paljon. Samanlainen lukijan huomioon ottava tekninen palvelus on jättää *tai*-sana lyhentämättä. Oikeaa taloudellisuutta taas on lyhenteiden käyttö päähakusanan jälkeisissä lisähakusanoissa, esim. *edelläkättenmaksunottaja* (-maksuno.).

Samassa artikkelissa esitetään esim. *atrioida*, *atrioita* ja *aterioita*, *haravoida* ja *haravoita*, *ilakoida* ja *ilakoita*. Länsimurteisella *haravoitsen*, *ilakoitsen* -tyypillä on sama merkitys kuin *haravoin*, *ilakoin* -verbeillä, mikä ehkä sekin riittäisi yhdistämisen perusteluksi. Tärkeämpi syy lieenee se, että joidenkin muotojen asusta on mahdotonta sanoa, onko kyseessä *-oida* vai *-oita* -verbi. Verbien *-minen*-johdoksia ei ole synonyymiydestä huolimatta yhdistetty, niin että esim. *haravoiminen* ja *haravoitseminen* ovat erikseen. — Yhdessä ovat myös esim. *huojentaa* ja *huojeta*, *alentaa* ja *aleta*, jos niillä on sama merkitys. Täydelliseen paradigmaan on siis yhdistetty vajaaparadigmaisen konsonantivartaloisen verbin esimerkistö.

Prefiksiverbit ja vastaavat sanaliitot on pidetty erillään lähinnä tekstiyhteydestä ymmärrettävän merkityksen mukaan. Vanhan kirjasuomen omaa yhteen tai erilleen kirjoittamista ei tietenkään voi käyttää ohjenuorana.

Ensimmäisestä partisiipista on tehty oma artikkeli, jos se on selvästi muuttunut adjektiiviksi tai substantiiviksi. Rajankäynti verbin ja adjektiivin välillä ei liene ollut ongelmatonta, mutta hakusanoinahan nämä adjektiivistuneet partisiipit ovat aina lähellä kyseisiä verbejä, niin että lukija kyllä helposti löytää etsimänsä. Sen sijaan en oikein ymmärrä, miksi on yhdistetty *-va* ja *-vainen* -loppuiset, esim. *horjuva* ja *horjuvainen*, *itkevä* ja *itkeväinen*. Yhdistämisessä ilmenee taas kerran, kuinka keskeinen asia VKS:ssa on sanan merkitys. Kun *horjuva* ja *horjuvainen* ovat synonyymejä, eivät toimittajat — tai toimitusneuvoston jäsenet — ole pitäneet tarpeellisena kahden eri artikkelin laati-

mista. Morfologisia eroja ei siis ole pidetty kovin relevantteina. Jos ei 1. partisiipin rinnalla ole aineistossa ollut *-vainen*-johdosta, on *-va*-esimerkistökin pantu mukaan verbiartikkeliin. Tällöin ilmaistaan alihakusanan avulla, onko kyseessä adjektiivistunut partisiippi. Artikkelissa *edestunkea* onkin lopussa alihakusanana *edestunkeva*. Sitä vastoin 2. partisiippi, joka kyllä saatetaan esittää viitehakusanana, esim. *edespantu* → *edspanna*, on muun esimerkistön joukossa, vaikka olisikin selvästi adjektiivistuneessa käytössä. — Samaan artikkeliin yhdistämistä on mielestäni harrastettu muutenkin vähän liikaa. Olen ihmetellyt, miksi *ehtimiseen*-adverbi on *ehtiminen*-artikkelissa, miksi adverbi *asemiseen* 'tilalle' artikkelissa *aseminen*, miksi adjektiivi *aiva* on *aivan*-adverbin kanssa samassa, miksi *asema* ja *asen* ovat yhdessä. Artikkelissa *huoma* ovat myös *huomassa*, *huomasta*, *huomaan*, mutta artikkelissa *haltu* eivät ole *hallussa*, *hallusta*, *haltuun*, mikä onkin parempi ratkaisu. Joissakin tapauksissa oletetaan kirjan käyttäjältä melkoista kielioppitermien tuntemusta. Sanasta *ehdolla* on artikkeli, kun se on adverbi, mutta vain viitatus hakusanaan *ehto*, jos *ehdolla* on postpositio.

Nyt kun käytettävänä on vasta kirjan I osa, voi tuntua onnelliselta, että kieltoverbin imperatiivimuodot ovat kieltoverbin (*ei*) mukana. Muuten *älä*, *älkää* -esimerkistöä olisi täytynyt odottaa viimeisen osan tuloon asti. Olen kuitenkin sitä mieltä, että kahden eri artikkelin rakentaminen olisi ollut oikeampi ratkaisu. VKS on tässä menetellyt samoin kuin NS.

»Artikkelien päähakusanana on yleensä nykykielinen muoto siitä riippumatta, esiintyykö sen mukaisia muotoja lähdeaineistossa» (s. VIII). Hakusanan valintaa voi yleensä pitää onnistuneena. Ani harvoin on hakusanointu syynä siihen, ettei lukija heti löydä oikeaa artikkelia. Joskus sellaistaikin silti voi sattua. Agricolan Käsikirjassa (A III 5) on lause »eipe tule irtat inhimiset eike lapset Gutzouixi cutzua». Jos haluaa VKS:sta tarkistaa, mitä sana

irtat merkitsee, on osattava katsoa hakusanaa *irras*. Vastaavasti kuuluisi kai artikkeliin *horre* Gananderin sanakirjan *unen horteesa*; se on nyt kohdassa *horto*. Jotkut hakusanoitukset oudostuttavat. Miksi esim. *hyttilaki* eikä *-laaki*? Kyseessä on sulattokunta eli henkilöt, jotka yhdessä omistavat sulaton. Ei liioin ole helppo arvata, että *itzeheillens* ja *itzeheitens* löytyvät *he*-artikkelista, kun taas *itzecukin* kuuluu *itse*-artikkeliin.

Joissakin artikkeleissa on mukana sellaista aineistoa, joka paremmin sopisi toiseen artikkeliin. Artikkelisiin *hausta* on otettu myös Gananderin *hauzet*. Eikö olisi ollut parempi tehdä erikseen artikkeli *haus*? Siihen olisi tullut lisäksi Florinuksen sanakirjasta *maja(va)nhaus*. — Samoin joutaisi *emä*-artikkelista pois Jusleituksen sanakirjan »*emät* pinnae piscium fenar». Artikkelissa *hankaluus* ilmoitetaan hakusanaa käytettävän veneen hankojen kestävydestä, mutta mukana on myös sellaisia Gananderin sanakirjasta lainattuja merkityksiä, jotka tuskin tähän yhteyteen kuuluvat. Artikkelissa *edistämisen* on Gananderin antama käänös 'framgång, tilväxt, progressus'. Ganander esittää kuitenkin myös merkityksen 'hindrande och styrande åt en annan kant'. Lopuksi pieni luettelo sanoista, joiden olen huomannut syystä tai toisesta jääneen pois VKS:sta: *elinkeino* (JlisC s.v. *tekokirja*), *etsimys* (G 92a), *frankrikiläinen* (STS 1776; vrt. VKS s.v. *alje*), *fältöversti* (Spe 1642), *haukuttelemus* (F).

Kun vertailee VKS:n artikkeleita v. 1965 julkaistuihin koeartikkeleihin, kiinnyy huomio moneenkin muutokseen. Koeartikkeleissa käytetty maininta sanan yleisyydestä tai harvinaisuudesta on jätetty pois aina, mikä on ollut yhtäältä välttämätön ja toisaalta järkevä toimitustyön helpotus. Siitä, onko esiteltävä sana tai sanan merkitys ollut Ruotsin vallan aikana yleinen vai harvinainen, lukijan on helppo muodostaa käsitys yksinkertaisesti silmäilemällä artikkelin laajuutta. Pois on VKS:sta jätetty myös seuraavanlaiset tiedot, joita koeversioissa oli mm. s.v.

edes: »vrt. *edes*-alkuisiin verbeihin ja verbinjohdoksiin, joissa kuvastelee jokin ruots. *fram*-, saks. *vor*-, lat. *pro*-alkuinen prefiksiyhdyntäinen»; tai s.v. *elo*: »puutuu ilmeisiä todisteita siitä, että *elon Herra* – – olisi tulkittu elämän Herra».

Menetyksenä on mielestäni pidettävä sitä, ettei VKS:ssa ole säilytetty koeartikkelien tapaa ilmaista sanakirjaan sisältyviä synonyymejä. VKS:ssa ei siten ole *elämöidä*-verbistä viittausta *elamoida*-verbiin, ei *haminaspuolesta hamilapuoleen* ('puoleksi halvautunut'), ei *hiin*-artikkelista *hinni*-artikkeliin (kummankin merkitys: vetomitta, n. 6 litraa), ei verbistä *arkebuseerata* verbiin *harkebuseerata* eikä päinvastoin. Sen sijaan on kyllä viittaus *ehkoisesta hehkoseen* ja *halttarista altaariin*, ja paljon on viitehakusanoja muutenkin, mutta viitehakusanojen järjestelmä ei palvele mielestäni kirjan käyttäjää niin kuin sen pitäisi.

Jo tulkintaohjeissa on lupaus: »artikkelin hakusana ja sitä täydentävät viitehakusanat on valittu siten, että käyttäjä löytää tiedon sekä vanhassa kirjasuomessa esiintyvän muodon että nykykielisen sana-asun perusteella». Toimitusperiaatteita selostavassa jaksossa vakuutetaan samaa: »Riittävin viitehakusanoin on varmistettu, että artikkeli löytyy myös vanhassa kirjasuomessa esiintyvien sana-asujen perusteella. Käsiteltävän sanan kirjoitus-, äänne- ja muotoasun vaihtelua osoittavat lisähakusanat ovat yleensä sulkeissa päähakusanan perässä.»

VKS:aa tarvitsee mm. vanhalla kirjasuomella kirjoitettua tekstiä lukiessaan, kun tekstissä tulee vastaan outo sana, jonka merkitystä ei tekstiyhteydestäkään pysty arvaamaan. Mutta löytääkö lukija etsimänsä? Oletetaan, että Agricolan tekstistä on tullut vastaan lause »Teme – – Ardhouauta ombi Euangelium – – ioca meille Ardon ja wanhurscaudhen andapi ilman ansiota» (A II 61). Saadakseen tietää, mitä *Ardo* tai *Ardhouauta* merkitsee, lukijan on osattava etsiä kohdasta *aarto*. Sellaista viitehakusanaa kuin *arto* (saati *ardo*) ei VKS:sta löydy. Otan toisen esi-

merkin, senkin Agricolan tekstistä: »Eij ole minulla hoistost, ette mine yllytin sinun vihas» (A I 161). Lukija ei ehkä tunne sanaa *hoistost*, mutta turha hänen on etsiä VKS:sta *hoisto-* tai *hoistost-*artikkelia. Päästäkseen perille hänen on tiedettävä, että Agricolan *hoistost* kuuluu artikkeliin *huojistus*, toisin sanoen hänen on oltava varsin hyvin perillä Agricolan ortografian säännöistä ja niiden poikkeuksista. VKS:n käyttäjiä varten pitäisikin nopeasti saada laadituksi ja julkaistuksi helppotajuinen vanhan kirjasuomen ortografian avain.

Viitehakusanoja on VKS:ssa paljon: n. 23 % kaikista hakusanoista. Viitehakusanojen järjestelmä on sinänsä yksinkertainen: niiksi on otettu kaikki päähakusanan jäljessä olevat lisähakusanat. Kun esim. päähakusanaa *huone* seuraa *huone/h, -s, -t*, on erillisinä viitehakusanoina *huoneh, huones* ja *huonet*, kukin paikallaan. Samoin päähakusanan *imeä* perässä olevat lisähakusanat *imiä* ja *imee* ovat vastaavasti viitehakusanoinkin.

Viitehakusanoihin tuhlautuu kohtuuttomasti tilaa, viehän kukin rivin. Kun esim. sana *hopia* on viitehakusanana — siitä nuoli sanaan *hopea* —, ovat viitehakusanoina myös kaikki *hopia*-alkuiset yhdyssanat, joita on 42 eli yhden palstan verran. Tuntuu oudolta, ettei teräväjärkinen toimituskunta ole tässä uskaltanut luottaa lukijan päättelytaitoon ja merkitä yksinkertaisesti: *hopia, hopia- → hopea, hopea-*. Voipa kysyä, onko viitehakusana *hopiakaan* tarpeen. Samoin luulisin lukijan löytävän artikkeliin *hevonen* tai *hevos*-alkuiseen yhdyssanaan, vaikka sellaisia viitehakusanoja kuin *hevoinen* tai *hevoiskenkä, hevoismies, hevoistalli* yms. ei olisikaan. Tarpeettoman tuntuisia viitehakusanoja on muitakin. Yksi ryhmä on *alottaa* (nuoli verbiin *aloittaa*) ja *eroittaa* (nuoli verbiin *erottaa*) -tyyppiset verbit kaikkine johdoksineen ja niistä muodostettuine yhdyssanoineen. Jokaisen *ea, eä*-nominin jokainen viitehakusana on nähdäkseni turha. Eivät kirjan käyttäjät tarvitse sellaisia viitehakusanoja kuin *ilkee*

tai *ilkiä, ijankaikkinen, ijankaikkisesti, ijankaikkisuus, ilosesti, indiaani, inhimillinen, inhimilisyys, irrallinen, imee, itkee, edesseisoo, harjoituskoulu, ilmestuskirja* ja monen monet muut. Laskin noin 300 sivulta turhilta tuntuvat viitehakusanat ja sain tulokseksi, että niitä on yli kuuden palstan verran.

Kun kuusiosaisen sanakirjan I osa on saatu valmiiksi, on syytä juhlia, vaikka työtä on vielä paljon jäljellä. Tärkein on kuitenkin tehty: aineskokoelmat ovat valmiina, taitavat toimittajat kouliintuneet vaikeaan työhönsä ja toimitusperiaatteista sovittu. Vanhan kirjasuomen sanakirjan kiitolliset lukijat ymmärtävät kyllä, minkäsuuruudesta ja -laatusesta kulttuuristyöstä on kysymys. Sanakirjan toimitaminen on vaativaa ja raskasta työtä, vaikka uskoakseni joskus myös hauskaa ja omalla tavallaan aina antoisaa. VKS:n toimittajia on syytä kiittää siitä, että he ovat pystyneet siirtämään työnsä hauskuden sana-artikkeleihin. Mitä enemmän tätä kirjaa lukee, sitä suuremmaksi kasvaa kunnioitus toimituskuntaa kohtaan. Toistan lopuksi sanat, jotka Martti Rapola kirjoitti Suomalaiseen Suomeen 1932:

Eivät vain kielen suuret kokonaistuotteet, kirjallisuuden eri lajit, jotka välittävät yksilöltä yksilölle ja sukupolvelta toiselle kansakunnan keskuudessa syntyneitä ja kehitettyjä ajatuksia ja tunteita, kerro kansakunnan sivistyksestä ja sen vaiheista, vaan yksityiset sanatkin niin käsitettyinä, kuin varmaan tietoon pyrkivä kielentutkimus niitä käsittelee, sisältävät todistuksen kansallisesta kulttuurista. — Jokaisella kielen sanalla on historiansa.

SILVA KIURU